

De kringloop van het kwaad

Essays van geestelijk verzorgers bij Justitie

Theo W.A. de Wit

Ryan van Eijk

Jan-Gerd Heetderks

(red.)

 Parthenon

Uitgeverij Parthenon
Postbus 22199, 1302 CD Almere
www.uitgeverijparthenon.nl

© 2023 Hoofdaalmoezenier en Hoofdpredikant bij Dienst Geestelijke Verzorging bij het Ministerie van Justitie & Veiligheid | Uitgeverij Parthenon. Alle rechten voorbehouden.

OMSLAGONTWERP: Studio Jan de Boer
NUR: 895 - Geestelijke gezondheidszorg
ISBN | EAN: 9789083214999

Voorwoord	7
Learning community als gedeelde zoektocht Ryan van Eijk en Jan-Gerd Heetderks	
1. Inleiding	9
Een learning community over 'de kringloop van het kwaad' Theo W.A. de Wit	
2. Werken aan herstel bestrijdt het kwaad	26
'Gevangenen zijn niet veroordeeld om schuldig te blijven' Geert Rozema	
3. 'Onrustig is ons hart totdat het rust vindt in U'	47
Helpt de heilige doop om de kringloop van het kwaad te doorbreken? Marian Rigter	
4. Afzondering en de kringloop van het kwaad	66
Jacob Oeverbeek	
5. Het meest persoonlijke is ook het meest universele	87
Kan het kwaad ter sprake komen? Bert Simons	
6. Registratie en relatie	114
Een detextificatie van de kringloop van het kwaad vanuit het oogpunt van het justitiepastoraat Ben van Veen	
7. "Pedo's hebben God niet nodig!"	138
Geerhardt Kloppenburg	

8. “Ik spoelde ze terug en ze krompen” Kan taal de raderen van het kwaad ontregelen? Pieter Thomassen	160
9. Vrienden Petra Walta	188
Auteurs	209

Voorwoord

Learning community als gedeelde zoektocht

RYAN VAN EIJK EN JAN-GERD HEETDERKS

Ieder jaar bieden de diverse denominaties van de geestelijke verzorging bij Justitie hun geestelijke verzorgers gelegenheid tot bij- of nascholing. Een gedeelte van dat aanbod is gezamenlijk (ongeacht denominatieve achtergrond), een ander deel specifiek denominatief gericht danwel persoonsgericht. Het aanbod bestaat voornamelijk uit cursussen of trainingen met duidelijk vooraf gestelde inhoud en voorafgegeven leerdoelen. Bij het aanbod van de *learning community*, dat nu voor de tweede maal door de rooms-katholieke en protestantse denominaties is aangeboden¹, wordt daar bewust niet voor gekozen. De deelnemende geestelijk verzorgers bepalen bij aanvang samen hun focus of vraagstelling (de vorige keer ‘onze manier van straffen’, nu dus ‘de kringloop van het kwaad’), waarbij ieder vervolgens een eigen individuele schrijf-invulling mag gaan geven aan de gezamenlijk gekozen focus of vraagstelling. Dit alles onder deskundige begeleiding. Deze eigen schrijf-invulling ontstaat al pratende, lezende en lerende met elkaar, en zelf schrijvende. Daarmee is de *learning community* te omschrijven als een gedeelde zoektocht. Het hoeft in het verlengde hiervan niet te verbazen dat het geschrevene als uitkomst eerder de aard van essays heeft dan van wetenschappelijke artikelen. Anders gezegd, deze methode geeft ruimte (qua perspectief en inhoud) en de geschreven uitkomst heeft ruimte (qua stijl en vorm).

¹ De resultaten daarvan zijn gepubliceerd in Th. De Wit, R. de Vries & N. den Toom (red.), *Onze manier van straffen. Essays van geestelijk verzorgers bij justitie*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2017.

De werkcontext van detentie, waarin onder de streep het door mensen aangedane kwaad en de omgang daarmee centraal staat, blijkt daarbij natuurlijk meebepalend, naast de individuele reflectie met de eigen persoonlijke ‘accenten’ van ieder. Het essay is per definitie een uitgeschreven zoektocht van de auteur naar beantwoording van een vraag of kwestie die leeft bij de auteur, en waarin de lezer meegenomen wordt en mag delen in de gedachtegang van de auteur. Een essay is per definitie naast een zoektocht dus ook zeer persoonlijk. Tegelijk wordt dat aspect doorbroken of overstegen omdat het gedeeld wordt met de ander, de lezer. Ook de hier gepubliceerde essays laten binnen het gekozen thema iets oplichten van ‘de zielerorselen’ van de auteurs, van wat hen zelf bezighoudt. Wat daarbij opvalt is dat dat niet direct zwaar fundamenteel theologische kwesties zijn, maar eerder existentiële, morele en pastoraal-theologische vragen, twijfels, en overtuigingen.

Ieder van de geestelijk verzorgers in deze bundel heeft zoals aangegeven een eigen persoonlijke invalshoek op een ‘vraag’ die voor hem/haar gerelateerd is aan ‘de kringloop van het kwaad’ of aan de door- of onderbreking van die kringloop. De vader van het essay, (oud-rechter) Michel de Montaigne, schrijft in een van zijn essays: “Misschien kun je best geleerd zijn door de geleerdheid die je bij een ander vindt, maar wijs kun je alleen maar zijn door de wijsheid die je uit jezelf haalt.”² Juist daarvoor is de *learning community* bedoeld: niet alleen kennis aandragen, maar je die ook eigen maken en zo wijzer worden. Terecht merkt de Montaigne in hetzelfde essay op dat “de grootste geleerden niet de grootste wijzen zijn.”³ Geestelijke verzorging is gebaat met beiden, de persoon van de geestelijke verzorger echter vooral met wijsheid. Daarom dit aanbod. Dat ook de lezer er wijzer van moge worden.

² ‘Over schoolfrikken’, in: *De essays*. Amsterdam: Athenaeum/Polak & Van Gennep, 2010, 176.

³ *O.c.*, 171.

1. Inleiding

Een learning community over ‘de kringloop van het kwaad’

THEO W.A. DE WIT

Deze bundel verzamelt essays van deelnemers aan een *Learning Community* van geestelijk verzorgers bij justitie. Vanaf vorig jaar september kwam deze groep maandelijks bij elkaar om te reflecteren op hun werk, het bijstaan van gedetineerden bij justitie. De hoofden protestantse en rooms-katholieke geestelijke verzorging van de *Dienst Justitiële Inrichtingen* (DJI) verzochten mij – opnieuw⁴ – de groep te begeleiden. De werkwijze van zo’n groep is als volgt. Nadat tijdens de eerste sessie een centraal thema wordt gekozen waarbinnen vervolgens iedereen een eigen invalshoek gaat kiezen, volgen een aantal sessies waarin naast literatuur die relevant is voor het thema ook eigen ervaringen en casus in justitiële inrichtingen en daarbuiten worden besproken. Literatuur: dat kunnen wetenschappelijke, filosofische of theologische teksten zijn, maar evenzeer literaire teksten zoals romans en poëzie, inclusief poëzie van gedetineerden. Die sessies zijn erop gericht de eigen vragen rond het thema scherper te krijgen, de horizon te verbreden en elkaar ‘socratisch’ te bevragen. Al na drie sessies wordt iedereen gevraagd een eerste opzet te schetsen van een eigen ingang tot het centrale vraagstuk. Tijdens de rest van de sessies worden (versies van) de essays ter bespreking voorgelegd aan de groep met als doel, commentaar en tips te geven die het essay sterker kunnen maken.

⁴ Zie de bundel van een eerdere Learning Community: Th. De Wit, R. de Vries & N. den Toom (red.), *Onze manier van straffen. Essays van geestelijk verzorgers bij justitie*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2017.

Het onderwerp waarvoor tijdens de eerste sessie werd gekozen is als volgt onder woorden gebracht: *‘Geestelijk verzorgers en ander personeel van justitiële inrichtingen zien dikwijls ex-gedetineerden terugkeren, soms vele malen. Dit lijkt te wijzen op een kringloop of cyclus. Heeft een samenleving misschien zelfs behoefte aan een ‘zone’ waar zij ‘slechte mensen’ kan insluiten, als duister tegenbeeld van haar positieve identiteit? Ook binnen de gevangenis lijkt zich dit patroon te herhalen, wanneer gedetineerden zich distantiëren van de ‘echte’ schurken, bijvoorbeeld ‘zedenjongens’. Hoe deze reproductie en deze boze kringloop te doorbreken? Dat is de opgave van herstelgericht werken met mensen in een justitiële inrichting wier vrijheden goeddeels zijn opgeschort.’*

Deze vraagstelling in termen van een ‘kringloop van het kwaad’ lijkt in eerste instantie te verwijzen naar de tamelijk onthutsende recidivecijfers, waarnaar auteurs in deze bundel soms verwijzen: wat moeten we denken van de effectiviteit en het nut van een door de staat gefinancierde instelling die officieel (meestal) tijdelijke vrijheidsberoving koppelt aan re-integratie maar die zo’n 80 procent van haar tijdelijke bewoners binnen afzienbare tijd opnieuw mag verwelkomen, en dat soms vele malen? De uitdrukking ‘kringloop van het kwaad’ nodigt vervolgens ook uit tot reflecties over de klassieke filosofische en theologische notie van het kwaad (*malum*), naar zijn diverse dimensies: fysiek kwaad, metafysisch kwaad, moreel kwaad. De indrukwekkende traditie waarin deze notie en dit onderscheid overdacht werd maant ons tot bescheidenheid, en toch dient ook de vraag gesteld: hoe relevant is dit onderscheid vandaag nog in ons ‘antropoceen’, waarin bijvoorbeeld het ‘fysieke’ kwaad van een aardbeving steeds moeilijker te onderscheiden is van menselijk en soms ook catastrofaal ingrijpen in de natuur? En kan de nogal massieve notie van het ‘kwaad’ wel standhouden tegen wetenschappelijke benaderingen die met die categorie niet zoveel kunnen beginnen, of tegen oudere bezwaren tegen manicheïstische opvattingen die van het kwaad een soort gelijkwaardige tegenkracht van het goede maakten?⁵

⁵ Zie bijvoorbeeld B. van Stokkom e.a., *Tijdschrift voor cultuur en criminaliteit*, Vol4/3, 2014, een special over het kwaad.

De institutie van de gevangenis – een hamstermolen?

Als mogelijk relevant binnen de algemene vraagstelling werden in de eerste sessies onder meer teksten besproken van de theologe Toke Elshof⁶, de jurist Paul de Hert⁷ en de filosoof Michel Foucault.⁸ Vooral in de beroemde studie van deze laatste auteur over de ‘geboorte’ van de gevangenis (*Discipline, toezicht en straf*, 1975) vindt men regelmatig hints in de richting van een opvatting waarin de gevangenis meer en ook iets anders is dan een institutie waarin mensen na een misstap tijdelijk van hun vrijheid worden beroofd – ‘detentie’ genaamd – om daarna hun leven weer te hervatten. Hints in de richting van een ‘kringloop’, ja zelfs een recycling van argumenten die ons al een paar eeuwen vastketenen aan deze ‘totale’ institutie. Juist omdat de implementering van gevangenisstraf aan het begin van de negentiende eeuw van meet af aan als een stap voorwaarts in de richting van meer ‘menschelijkheid’ en ‘civilisatie’ werd gebracht, leek ze ‘zonder alternatief’, zo stelt Foucault vast. Anderhalve eeuw later echter ‘weten we dat (de gevangenis) nutteloos is, zo niet gevaarlijk. En toch “zien” we niet wat haar zou kunnen vervangen.’⁹

En dus worden de argumenten ervoor eindeloos herhaald en ontstaat er zoiets als een ‘straflostige samenleving’ waarin vrijheidsbeneming normaal is geworden. Gevangenisstraf als vrijheidsontneming lijkt namelijk te passen bij

⁶ T. Elshof, ‘Die nedergedaald is ter helle’. De betekenis van Jezus’ neerdaling ter helle voor de hoop op verlossing onder gedetineerden’, in: R. van Eijk, Th. De Wit & E. Jonker (red.), *Van kwaad verhalen. Context en praktijk van het justitiepastoraat*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2010, 125-145.

⁷ P. de Hert, ‘Schaamte en rechtvaardigheid. Twee pijnpunten voor herstelrecht’, in: Bas van Stokkom (red.) *Strafen herstel. Ethische reflecties over sanctiedoeleinden*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 2004, 169-195.

⁸ M. Foucault, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*, Groningen: Historische uitgeverij, 1989. Zie ook M. Foucault, *The punitive society. Lectures at the Collège de France 1972-1973*, Edited by Bernard E. Hancourt, New York: Palgrave Macmillan, 2015.

⁹ Foucault, o.c., 317.

een samenleving die de vrijheid hoog in het vaandel heeft staan; zij lijkt in een liberaal-kapitalistische maatschappij die in ruil voor arbeidstijd loon uitbetaalt logisch als een soort loon of een nauwkeurig kwantificeerbare schuld die je moet afbetalen; en tenslotte lijkt een gevangenis in Foucaults genealogie in veel opzichten op een klooster, een kazerne, een strenge school of een sombere werkplaats, vanzelfsprekende instellingen van een samenlevingsmodel dat gericht is op het zowel nuttig als gehoorzaam maken van individuen door middel van een veelheid aan corrigerende mechanismen. Vooral de reeds in de achttiende eeuw voorgestelde combinatie van ‘genoegdoening’ of ‘vergelding’ met ‘correctie’ of ‘verbetering’, vandaag soms verbreed tot ‘herstel’, lijkt sinds het ontstaan van de gevangenisstraf zo goed als onverslaanbaar. Zo is er in de groep wel opgemerkt: wie als hedendaags geestelijk verzorger Foucaults boek leest, een studie waarin soms ook de rol van aalmoezeniers en andere vertegenwoordigers van de kerk in de gevangenis voorbijkomt, verliest veel van zijn illusies over de buitenstaandersrol of de ‘vrijplaats-functie’ van geestelijk verzorgers. ‘De wettelijke bestraffing richt zich op een daad, de straftechniek op een leven’, zo vat Foucault de taakverdeling tussen de rechter en de vele deskundigen in de gevangenis samen.¹⁰ De Franse filosoof maakte in de jaren zestig en zeventig deel uit van een groep onderzoekers die vragen begon te stellen bij het instituut gevangenis en de evidenties die daarover circuleerden, mede door te wijzen op andere vormen van disciplinaire instituties zoals scholen, internaten en kazernes.

Ook vandaag zijn er stemmen die gevangenissen vergelijken met andere vormen van disciplineren en insluiting, praktijken die erop gericht zijn ‘de bewegingen van mensen, dieren, en het ecosysteem’ via dwang te beperken. Denk bijvoorbeeld aan vluchtelingenkampen en detentiecentra voor ‘illegalen’ of ‘illegale strijders’, terwijl ons pas onlangs soms een blik wordt vergund op de gevangenissen en ‘reservaten’ waarin varkens, kippen, koeien of wilde dieren worden opgehokt. Die stemmen beginnen ons zelfs op te roepen ‘een eind te

¹⁰ Foucault, o.c., 347.

maken aan alle vormen van opsluiting, inclusief niet-menselijke dieren en natuur.¹¹ Ook de Vlaamse bundel opstellen *De gekooide mens* (2016)¹² verwijst in de titel impliciet naar de verwantschap tussen gevangenis en vormen van opsluiting die wij meestal met dieren associëren, al worden in hedendaagse rechtszaken ook verdachten soms in kooien in gerechtshoven tentoongesteld. Wie gevangenissen bezoekt, ervaart spoedig dat zo'n oord het best wordt beschreven als een vorm van intensieve menshouderij, met alle problemen van dien.

Terug naar de notie van een cyclus en kringloop, zowel in de gevangenissen als tussen de gevangenis en de samenleving, dus tussen 'binnen' en 'buiten'. In zijn studie rapporteert Foucault over een 'regiem van straffen en beloningen' dat sinds 1825 in Genève werd toegepast, en dat (bijvoorbeeld) drie afdelingen kende: een 'proefafdeling' voor vrijwel alle gedetineerden, een 'strafafdeling', en een afdeling waar degenen die zich gaandeweg beteren beloond worden.¹³ Wie dat leest moet onwillekeurig denken aan het *Dagprogramma, Beveiliging en Toezicht op maat* (DBT), in de bijes ook wel het 'stoplichtsysteem' genoemd, waarmee in 2014 een zeer vergelijkbaar regiem zijn (her)intrede deed in Nederlandse gevangenissen: wie zich correct gedraagt of progressie vertoont bepaalde vrijheden verdienen (groen), wie in de fout gaat verliest die weer (rood). Ook Foucaults observaties over de 'bewaker als soevereine deskundige'¹⁴, over de grote autonomie die aan bewakers werd toegekend, is hiermee terug van weggeweest: het zijn immers allereerst P.I.W-ers die over de 'voortgang' van een gedetineerden moeten oordelen – zij zijn het immers die hen als een soort boekhouders permanent in het oog kunnen houden.

¹¹ M.E. Nagel & A.J. Nocella (ed.), *The End of Prisons. Reflections from the Decarceration Movement*, Amsterdam/New York: Rodopi, 2013.

¹² T. Daems, P. De Witte & G. Zuidwegt (red.), *De gekooide mens. Gevangenisstraf als doorleefde realiteit*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2016.

¹³ Foucault, o.c., 338-339.

¹⁴ Foucault, o.c., 340.

Opmerkelijk genoeg, zo stelt Foucault vast, is ook de kritiek op het gevangenisstelsel zo oud als het systeem, een kritiek die 'tot op de dag van vandaag vrijwel ongewijzigd wordt herhaald': de gevangenis draagt niet bij aan de vermindering van de criminaliteit; de gevangenis leidt eerder tot recidive; zij fabriceert vooral door de levenswijze die gedetineerden wordt opgelegd delinquenten; zij stort het gezin van een gedetineerde in de ellende; zij genereert een 'hiërarchisch milieu' van delinquenten, terwijl zij, eenmaal buiten, een paspoort moeten tonen waarin hun veroordeling vermeld staat, wat hen tot recidive veroordeelt etc. Het is deze 'monotonie' die ook voor ons nog zeer herkenbaar is. Dit leidt bij Foucault tot de prikkelende vraag of het talloze malen vastgestelde 'zogenaamde falen van de gevangenis niet deel uitmaakt van haar functioneren.' Of juist het falen van de gevangenis niet zozeer 'nuttig' is voor de bestrijding of onderdrukking van overtredingen, maar – een van Foucaults centrale stellingen in zijn hele oeuvre – eerder 'een methode is om illegalismen te beheren' door ze te onderscheiden, in te delen en te instrumentalisieren, ook voor bepaalde politieke doelen.¹⁵

Of Foucaults historische thesen uit de jaren zeventig (vandaag nog) houdbaar zijn hoeft hier niet te worden beslist. Relevant en herkenbaar voor de deelnemers van de *learning community* was wel zijn gedachte dat criminaliteit en de bestrijding ervan ook in Nederland deel uit lijken te maken van een en dezelfde kringloop – een soort 'hamstermolen', zoals een van de deelnemers het noemde. Hoe die kringloop met de beperkte mogelijkheden die de geestelijke verzorging in ons land biedt te doorbreken? Daarop hebben alle acht deelnemers antwoorden gezocht in de essays die volgen.

De cyclus doorbreken?

Geert Rozema verdedigt in zijn essay de stelling, dat herstelgericht maatwerk 'de manier is om de kringloop van het kwaad waarmee gedetineerden te maken krijgen te doorbreken'. Na een schets van het ontstaan en het 'falen' van het

¹⁵ Foucault, o.c., 378-379.

moderne gevangenisstelsel en de ontwikkeling van het Nederlandse gevangeniswezen die aansluit bij Foucault waarbij hij – net als Oeverbeek – in het bijzonder inzoomt op het hardnekkige geloof in de heilzaamheid van eenzame opsluiting beschrijft hij hoe geestelijk verzorgers kunnen bijdragen aan wat strafrechtdeskundigen *desistance* noemen – het beëindigen van je criminele carrière. Het gaat er vooral om, de gedetineerde te begeleiden bij het definiëren van een nieuw levenstraject en een nieuw narratief, en dat in samenwerking met andere functionarissen binnen de gevangenis. Het opbouwen van vertrouwen en veiligheid zijn hierbij sleutelwoorden, net als het wegnemen van allerlei interne en externe obstakels die het onder ogen zien van het eigen ouderschap in de weg staan – het gaat om een proces van lange adem. Zo noemt hij zelfafwijzing ‘misschien wel het meest concreet bedreigende kwaad binnen de gevangenis muren’, en zelfherstel dus cruciaal. De geestelijk verzorger heeft hier vooral een faciliterende, getuigende en maieutische rol – hij dient eerst en vooral beschikbaar te zijn. Vervolgens is ook erkenning van het slachtofferschap van vele gedetineerde ouders relevant, ook al bestaat daar maatschappelijk weerstand tegen. Daarbij gaat het niet alleen om eigen traumatische ervaringen, maar ook om de ervaring dat gevangenisstelsel *zoals dat concreet functioneert* vele vormen van onrecht met zich meebrengt voor ingesloten, variërend van personeelstekorten, regel-rigiditeit, wachtlijsten, *mood swings* bij rechters na spectaculaire delicten, populistische retoriek die maatschappelijk angsten versterkt etc. De impuls, hiertegen (innerlijk) in verzet te komen, in plaats van te werken aan je eigen herstel en het herstellen van de schade die je aanrichtte, is dan zeer verleidelijk. Rozema grijpt hier terug op Augustinus’ hoopvolle uitspraak ‘Opdat er een begin zou zijn, werd de mens geschapen’. Een mens kan altijd opnieuw beginnen. Ook hij besteedt aandacht aan maatschappelijke mechanismen die mensen afzonderen, zoals de *homo sacer* uit het Romeinse recht waarover de Italiaanse filosoof Agamben schreef: mechanismen die mensen dehumaniseren en vervolgens rechteloos en vogelvrij maken zijn ook vandaag volop aanwezig. Soms gaat het ook om een zoektocht naar het minste kwaad, zoals bij de vraag hoe je de maffia dient te bestrijden. Rozema pleit tenslotte voor wat hij een ‘afzonderingsalert’ noemt, een

variant op *ambers alert*. Zo'n *alert* scherpt ons in – desnoods tegen een zekere publieke opinie in – dat we bij ingeslotenen met een kwetsbare groep te maken hebben. Gevangenen dienen dan ook aan het Bijbelse lijstje van vreemdelingen, wezen en vrouwen te worden toegevoegd.

Marian Rigter gaat uitdrukkelijk uit van haar eigen religieuze opvoeding en praktijk, maar is zich ook bewust van het gegeven dat de vanzelfsprekendheid daarvan vandaag is verdwenen. Zij stelt zichzelf de vraag, of de religieuze praktijk van de *doop* kan helpen, de kringloop van het kwaad te doorbreken. Die vraag is minder vreemd dan zij wellicht op het eerste gezicht lijkt. Dopen is immers iemand inschrijven in een (geloofs-)gemeenschap, een vorm van initiatie en daarmee ook transformatie, het begin van een nieuw leven als lidmaat van een kerkgenootschap. Rigter reflecteert uitvoerig op enkele gevallen uit haar eigen pastorale praktijk waarbij haar pastoranten uitdrukkelijk te kennen gaven, gedoopt te willen worden. Na vele gesprekken met deze pastorant en de lange voorbereiding werd 'Paul' inderdaad op feestelijke wijze gedoopt. Rigter beschrijft in detail de – soms zelfs fysieke – verandering die dat bij hem ook in de gevangenis bewerkstelligt: 'Zijn ogen beginnen te stralen en hij houdt niet op met praten' wanneer hij eraan terugdenkt. Voor zo'n beslissing is in de gevangeniscontext ook moed nodig: je laat jezelf immers kennen door zo'n stap. Rigter bericht ook over een zekere terugval bij haar pastorant. Je laten dopen is geen panacee tegen alle problemen die je als gedetineerde tegenkomt, maar soms wel een rustpunt die het mogelijk maakt je leven, inclusief de vraag waarom je eigenlijk gedetineerd bent, toe te laten. Rigter vraagt zich ook af, of het in de context van de gevangenis eigenlijk wel verstandig is, als geestelijk verzorger in te gaan op zo'n verzoek om gedoopt te worden. Soms kan het 'vertragen' van zo'n verzoek heel belangrijk zijn, zoals Rigter illustreert aan een tweede casus die zij bespreekt. Het verlangen, gedoopt te worden, kan immers voor de pastorant heel verschillende betekenissen hebben, en niet al die betekenissen verdienen het gehonoreerd te worden.

Jacob Oeverbeek bevraagt de vanzelfsprekendheid waarmee mensen in justitiële inrichtingen geïsoleerd worden, een praktijk die tijdens de pandemie nog aanzienlijk werd geïntensiveerd. Afzondering hoort tot de kern van deten-

tie, het is het 'fundamentele existentiële gegeven' van ons gevangeniswezen. Hij noemt ook de religieuze wortel van het geloof in de heilzaamheid van afzondering, bijvoorbeeld bij de Quakerbeweging. De mens als *animal sociale* verdwijnt in het justitiële apparaat volledig naar de achtergrond ten gunste van het afgezonderde individu. Vervolgens doet Oeverbeek een beroep op de 'relationele' benadering van delinquentie die delinquent gedrag juist begrijpt vanuit de afzondering, vanuit het ontbreken van een band met anderen. Delinquentie wordt daarbij breed opgevat als 'asociaal' gedrag, gedrag dat schade berokkent aan het levensgeheel, dus niet alleen gedrag dat strafbaar is gesteld door de wet. Pleitbezorgers van deze benadering stellen zelfs voor, het begrip delinquentie te vertalen als het ontbreken van een band of 'link'. Voor Oeverbeek is deze benadering in zijn eigen praktijk als geestelijk verzorger herkenbaar – bij veel misdrijven speelt het ontbreken van elke band of voeling met het slachtoffer een belangrijke rol. Vervolgens doet hij een beroep op een aantal 'dialogische' denkers zoals Buber, Levinas, Rosenzweig, Marion en Rosa die ieder op hun wijze belichten, hoezeer een mens is aangewezen op de verbondenheid met de ander en de met wereld, en hoe schadelijk het kan zijn wanneer wij (langdurig) op onszelf worden teruggeworpen. Het 'verlaten' van jezelf hoort volgens deze denkers juist tot de kern van je mens-wording, terwijl praktijken en mechanieken van afzondering delinquentie in de hand werken. Die praktijken werken dus actief mee, de kringloop van het kwaad in stand te houden en te reproduceren. Tenslotte vraagt Oeverbeek zich zelfkritisch af, in hoeverre hij ook als geestelijk verzorger bijdraagt aan de voortzetting van delinquentie in de bovengenoemde betekenis, en bespreekt hij alternatieve vormen van detentie zoals in Noorwegen.

Bert Simons, werkend met pastoranten in de kale ruimte 'achter glas' bij de Extra Beveiligde Inrichting (EBI) en de afdeling Beheers Problematische Gedetineerden (BPG), vraagt zich af hoe zijn arbeid in deze bijzondere, door hem ook 'intiem' genoemde context een helende kwaliteit kan krijgen en zo de kringloop van het kwaad kan doorbreken. Eerst somt hij een aantal bouwstenen waarmee hij zijn werk doet zoals presentie, transparantie en prudentie of 'behoedzaamheid'. Hiermee werkend gaat het erom, je eigen spiritualiteit 'be-

schikbaar te stellen' in het contact met ingeslotenen, waarbij ook de eigen (religieuze) biografie en de omgang met eigen sterke en zwakke kanten een rol speelt. Ook het kwaad dat onlosmakelijk met je eigen bestaan verbonden is, is in het geding in het contact met de 'gedetineerde broeder'. Wanneer er een kwetsbaar, open gesprek ontstaat en een realistische kijk op de situatie kan er hoop ontstaan, terwijl het levensboek van de ander tegelijkertijd niet wordt overgenomen zodat wat psychoanalytici 'tegenoverdracht' noemen minimaal blijft of zelfs behulpzaam wordt. In een echt helpend gesprek kunnen ook bladzijden uit het verborgen levensboek van de ander open komen te liggen. Vanuit deze uitgangspunten toetst Simons vervolgens zijn eigen pastorale praktijk vanuit de vier houvast biedende principes van psychotherapeut Jerome Frank die in een afgesloten gespreksruimte als die van de EBI speciaal van toepassing lijken zoals een wederzijdse vertrouwensrelatie, een afgebakende tijd en ruimte, een mythe die hoop biedt, en rituelen waarin beiden geloven. Ook empathie of mee-lijden kan een diepgaande emotionele verstandhouding mogelijk maken, al is er daarvoor geenszins een garantie, zoals Simons illustreert aan enkele casus. Ook Henri Nouwens boek *The Wounded Healer* is hier inspirerend: een heldere verwoording van de eigen ervaringen en dus ook hun 'eigen licht en duisternis' kan anderen helpen een weg te vinden in hun verwarring. Zo komt hij met Carl Rogers tot de slotsom dat het meest intieme en private ook het meest universele is.

Ben van Veen zoekt een toegang tot het thema van de kringloop van het kwaad' - in zijn omschrijving de 'kwelijke dynamiek' dat processen die bedoeld zijn herstel en re-integratie van ingezetenen te bevorderen 'het tegenovergestelde effect' hebben - door zich te richten op de rol die tekstuele registratie speelt in het justitiële systeem. Een reflectie op het specifieke en vooral in het Westen enorm belangrijke medium 'tekst' (dat abstraheert en ons tegenover de werkelijkheid plaatst in de rol van ontcijferaars en duiders van lettertekens) waarschuwt geestelijk verzorgers reeds dat de bij het medium tekst veronderstelde training en *mindset* bij hun doelgroep in de gevangenis geenszins zomaar kan worden aangenomen. Tekstuele administratie is daarnaast reeds bij de oude wereldrijken een vorm van machtsuitoefening - bij tekst ontstaat er

een dubbelganger van jou die wordt opgenomen in een administratief systeem waartoe je dikwijls zelf niet eens toegang hebt. Zo kan de registrator over jou beschikken, en ontstaat er een bron van vervreemding en wantrouwen. Welnu, ook gedetineerden zijn in hoge mate onderworpen aan registratiepraktijken van een hele hiërarchische reeks verantwoordelijken, terwijl degenen die de belangrijkste beslissingen over hen nemen dikwijls volledig zijn aangewezen op tekstuele registratie en rapportage. Zo ‘word je je dossier’. Directe ontmoeting en verbale communicatie zijn in het strafproces wel aanwezig, maar ook onvoorspelbaar naar hun effecten: het dossier zal dus meestal het zwaarste wegen. Verdachten zijn regelmatig echter ontsteld en herkennen zichzelf nauwelijks meer wanneer zij hun eigen dossier onder ogen krijgen en beseffen dat de rechter op basis van déze spiegel over jou gaat oordelen. Of zij zijn – soms terecht – van mening dat het dossier onjuiste gegevens bevat. Het proces van registratie is immers dikwijls ondoorzichtig en nauwelijks te reconstrueren. Ook het onpartijdigheidsideaal zoals gesymboliseerd in de geblinddoekte Vrouwe Justitia verschaft legitimiteit aan tekstuele registratie: zij gaat geen directe relatie aan met de persoon over wie zij oordeelt. In de rechtbank gaat iedereen schuil achter zijn juridische masker of *persona*. De registratie die wij ‘strafblad’ noemen laat elke (politie)functionaris anders naar je kijken, de associatie met criminaliteit volgt je vanaf dat moment als een schaduw en stuurt de rechtelijke macht wanneer je daar mee te maken krijgt. Ook geregistreerde openstaande boetes of openstaande straffen kunnen een stabiele basis in de samenleving, wanneer die eenmaal gevonden is, weer vernietigen, of aanleiding zijn het pad van de misdaad opnieuw te betreden: ik zal ze laten zien dat ik niet deug wanneer zij mij toch al als een boef hebben ingeschreven! Om al deze redenen pleit van Veen ervoor dat geestelijk verzorgers niet geregistreerde ‘feiten’ of de waarheid of leugen van een gedetineerde maar de *directe relatie* met deze persoon centraal laten zijn en blijven, ook al kan het vertrouwen natuurlijk beschaamd worden. Voor een geestelijk verzorger kan dat bijvoorbeeld betekenen dat hij of zij je niet meewerkt aan (verdere) dossiervorming van gedetineerden waarmee zij contact hebben. ‘In principe is de geestelijke verzorging de enige discipline die geen sporen achterlaat in de registratie’, zo stelt

hij. Registratie vergroot bij (ex)gedetineerden op vele wijzen de afstand tot de samenleving, een strafblad kan je terugwerpen op je 'oude natuur' en je vorige leven, terwijl recidive dit alles nog versterkt – de kringloop van het kwaad wordt steeds dwingender. Het rituele en vooral vandaag ritueel herhaalde beroep op 'eigen verantwoordelijkheid' biedt hier geen soelaas, wel een mensbeeld dat een mens niet op zichzelf terugwerpt. Op dit punt spoort van Veens betoog met dat van Oeverbeek.

Zoals in de hierboven geciteerde centrale vraagstelling van de *learning community* al werd vermoed, wordt de reproductie van het kwaad ook *binnen* de gevangenis herhaald, maar ditmaal in vestiging van een soort zondenhiërarchie, waarbij zedendelinquenten of verdachten van een zedendelict de 'onderste laag in de pikorde' vormen. De afkeer van 'zedenkanten' zit diep, zowel binnen als buiten de gevangenis, en tenslotte ook bij de geestelijk verzorger zelf. Tegen deze achtergrond gaat *Gerhardt Kloppenburg* in zijn essay op zoek naar argumenten waarom je toch contact zou moeten onderhouden met deze gedetineerden, en hen welkom moet heten in de kerkdiensten – argumenten die voor zowel andere gedetineerden als voor hemzelf overtuigend zijn. Als dominee die Jezus' voorbeeld wil volgen citeert hij eerst diens aandacht voor een in zijn tijd verachte figuur als de zichzelf verrijkende tollenaar Zacheüs (Lukas 19). Vervolgens onderzoekt hij de 'intrinsieke' menselijke waardigheid uit Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Toch lijkt menig kerkganger in de gevangenis van mening dat je die waardigheid ook weer kunt verliezen, vooral door het plegen van een zedendelict. Ook de beroemde passages uit Genesis over de mens die als evenbeeld van God is geschapen laat hij de revue passeren, net als de tekst uit Romeinen (Rom. 3.12) waar de 'goedheid' van mensen, ook al blijven ze beeld van God, juist wordt geloofchend. Kloppenburg sluit zich aan bij de 'relationele' visie op de gedachte van de mens als beeld van God, waarin wordt benadrukt dat het allereerst God zelf is die een relatie met de mens legt, en dat van ons een *antwoord* wordt verwacht op deze toewending. Dat antwoord zal altijd door misstappen getekend blijven, we 'zinken weg in het moeras waar we zelf ingelopen zijn'. Tenslotte gaat Kloppenburg te rade bij een studie waarin wordt belicht hoe de zogeheten pentecostalistische kerken

erin slagen om in sloppenwijken van Rio de Janeiro, waar drugsbendes de dienst uitmaken, de (zwarte) armen een waardigheid te verlenen die zelfs door deze bendes wordt gerespecteerd. Ook door die bendes worden zedendelinquenten overigens niet getolereerd, maar dat geldt niet zonder meer voor de pinkstergemeenten waarvan zij deel kunnen gaan uitmaken. Immers, zo luidt het theologische argument, voor God 'hebben zonden geen verschillende grootte', God ontvangt elke zondaar met open armen. De opdracht voor een geestelijk verzorger blijft, een taal te spreken die ook gedetineerden en kerk-gangers in de gevangenis kunnen verstaan. De kern hiervan lijkt te zijn, het finale oordeel over onze levenswandel te onttrekken aan menselijke overwegingen, emoties en impulsen: 'Laat het oordeel aan Mij' (Rom. 12.9). En zich intussen te bekommeren om zowel slachtoffers als daders.

Pieter Thomassen schetst in zijn essay eerst de nogal onthutsende recidivecijfers, gevolgd door de nuchtere observatie dat het bajesleven er ook niet echt aan bijdraagt om die terug te dringen – niet alleen vanwege de gevangenis als 'leerschool' van het kwaad, maar ook omdat allerlei fijnmazige machtsprocessen die gedetineerden in detentie hebben doen belanden zich daar op nieuwe wijze voortzetten. Om de vraag of deze cyclus kan worden doorbroken of minstens ontworicht kan worden scherper te krijgen, gaat Thomassen te rade bij de dichtster Ester Naomi Perquin die ook zelf een aantal jaar in een P.I. als cipier of 'cypres', naar eigen zeggen, werkzaam was en vervolgens de bundel *Celinspecties* (2012) het licht deed zien, waarin onder meer tien gedetineerden aan het woord komen. Is zij met de haar beschikbare middelen van de taal in staat samen met gedetineerden 'stenen in brood te veranderen' en ook geestelijk verzorgers op die manier iets te leren? Thomassen zet zich aan een 'dieptelezing' van een aantal van haar gedichten die zich bij alle aandacht voor de nuances van de taal van Perquins 'lyrische ik' niet leent voor een samenvatting. Volgens de interviews met Perquin die Thomassen bij zijn lectuur betreft leert zij in de gevangenis ook vooral iets over zichzelf: over haar verlangens, haar ouders en haar eigen nogal onveilige jeugd, over haar behoefte aan voorspelbaarheid, over hoe soepel machtsmisbruik, ook dat van haarzelf, zich voltrekt etc. Voor geestelijk verzorgers is het volgende misschien leerzaam: 'Juist wie nuttig wil

zijn en het graag goed wil doen’, zo noteert Perquin ergens, ‘is doorgaans uitermate gevoelig voor machtsstructuren. Goedkeuring.’ Of dit: ‘(...) als je van een gedetineerde net iets anders maakt dan je zelf bent, wordt het makkelijker om hem pijn te doen. Dan maak je een begin met het ontmenselijken van mensen’. Poëzie, ook Perquins poëzie, zo luidt Thomassens slotsom, ‘kan in ieder geval een dwarse kijk geven op de banale realiteit, de werkelijkheid de-automatiseren, tijdelijk bevrozen (...) bressen slaan in de muren van wanhoop en alledaagsheid (...)’. Dat spoort met de befaamde omschrijving van religie van de Duitse theoloog Metz: ‘Onderbreking – dat is de kortste definitie van religie.’

Vriendschap en een onvoorwaardelijke vriendelijke bejegening, ook van gedetineerden, staan centraal in het essay van *Petra Walta* – vriendschap was het woord dat ze vanuit haar betrokkenheid bij de Sant’Egidio gemeenschap meenam naar haar werk in de gevangeniscontext, ook tegen waarschuwingen van sommige functionarissen in de gevangenis in om met deze boeven geen vriendschap te sluiten. Dat vriendschap onvoorwaardelijk is, wil in een gevangeniscontext voor haar zeggen dat het bereiken van resultaat of ‘berouw over zonden’ voor haar geen voorwaarde is voor een vriendelijk gesprek. Zij beseft dat deze opvatting op gespannen voet staat met het ‘huis van vergelding’ dat de gevangenis is, een instelling die juist vele eisen en voorwaarden stelt aan haar bewoners. Daarmee wil Walta niet ontkennen dat het goed kan zijn inzicht te verwerven in de oorzaak van crimineel gedrag: wie zich daarin verdiept, ontdekt dat het verschil tussen ‘boeven’ en mensen die de gevangenis bespaard blijft meestal een kwestie is van geluk en toeval. Mijn werk, zo stelt zij vast, bestaat uit het goed luisteren naar de verhalen van gedetineerden, waarbij het haar opvalt dat heel wat gedetineerden hier bij ‘hinken tussen dader en slachtoffer van omstandigheden’, en zichzelf – soms jarenlang – een bepaalde rol toedichten in hun relaas: pechvogel, antiheld, advocaat van het eigen gedrag etc. Nadat zij de casus van enkele van haar vrienden in detentie de revue heeft laten passeren, zoomt zij in op de vandaag veelbesproken kwestie van de vrije wil. Immers: de idee van een vrije wil veronderstelt dat we ook anders hadden kunnen handelen. Staan wij zelf of onze ‘ratio’ aan het roer zoals

Thomas van Aquino meende, of eerder onze genen of ons 'brein' zoals neurowetenschappers stellen, dan wel omstandigheden (vrienden, reclame, groepsdwang) die ons brein hebben gevormd? Een vrije wil veronderstelt in elk geval dat er iets te kiezen is.

Veel van ons gedrag in het dagelijks leven, zo observeert Walta, is routinergedrag, geïnternaliseerde 'culturele mechanismen' of onbewust gedrag, waarbij we vaak achteraf redenen verzinnen, iets dat door zogeheten '*split-brain*' experimenten wordt verklaard. Toch wil dat niet zeggen dat wij onze keuzes niet bewust maken, of de gemaakte keuzes niet ervaren als ónze keuzes. Het is ook te veel gevraagd dat ik mij bewust moet zijn van alle invloeden op mijn keuze om van een vrije keuze te kunnen spreken.

Vervolgens komt Walta te spreken over 'wilskracht', en het vasthouden aan eerder genomen besluiten. Soms volgen wij Odysseus na, die zich in het beroemde verhaal vastbond aan de mast om niet verleid te worden door het gezang van de Sirenen. We vermijden het voorbeeld om snacks in huis te halen om vast te houden aan ons voornemen om af te vallen. Wilskracht lijkt bij nader inzien dus het aan banden leggen van de vrije wil te zijn – zij beschermt ons paradoxaal genoeg juist tegen de zwakheid van onze wil! En net als bij Odysseus (die een lange reis naar huis maakt) heeft wilskracht te maken met een langetermijnperspectief. En Walta vermoed dat zij in haar werk waarden uitdraagt die met de lange termijn te maken hebben. Tenslotte wijst zij op een opmerkelijke tegenstrijdigheid in onze samenleving. Terwijl de politiek vooral een beroep doet op de eigen verantwoordelijkheid van burgers en zwaardere straffen uitdeelt voor wie hier faalt, relativieren wetenschappelijk onderzoek en filosofische reflectie juist onze 'zelfmaakbaarheid'. Zo beschrijft Luyendijk juist de 'kringloop van succes' voor wie 'zeven vinkjes' kan aankruisen, terwijl de risicoanalyses van de reclassering ons de variabelen voorleggen die de kringloop van het kwaad in stand houden. Walta is ervan overtuigd dat we nooit streven naar het 'kwaad omwille van het kwaad'. Wel kunnen we ons vergissen bij de vraag, waarin ons geluk te vinden is. Dat kwaad, kwaad voortbrengt, daarover waarschuwde Paulus ons reeds. Liefde en vriendschap zijn

wél geëigend, haat en duisternis te verdrijven en dus de kringloop te doorbreken. Waarmee we terug zijn bij de vriendschap waarmee zij haar essay begon.

Tenslotte

De auteurs van de hierboven kort samengevatte essays zijn allen werkzaam in de gevangenis. Ook dat hoort tot de tegenstrijdigheden waarop we stuiten bij de vraag, of er een uitweg is uit de kringloop van het kwaad in de institutie die gevangenis heet, en uit de recycling van redenen om die institutie te blijven voeden: zij zijn er als functionarissen in werkzaam, zij verdienen er hun brood. Dat stemt tot bescheidenheid. Toch schetsen de hier verzamelde essays wel zeven boeiende perspectieven om de vraag of er zoiets mogelijk is als een uitweg of minstens een onderbreking van de dynamiek van een instelling die op zijn minst niet doet wat het belooft.

Rozema pleit vooral voor geestelijke verzorgers die maatwerk leveren, meeleven met en trouw blijven aan de ingesloten die aan hen zijn toevertrouwd, en die de samenleving doordringt van de kwetsbaarheid van deze groep mensen. Uit de traditie kennen we de uitweg van een 'tweede gemeenschap', de gemeenschap van gelovigen waarin je kunt worden ingeschreven en die een drastische verandering van je leven kan bewerkstelligen (Rigter). Oeverbeek laat ons kennismaken met een benadering van delinquentie die zonder meer haaks staat op het individualiserende paradigma van ons liberale strafrecht en die onze sociale natuur in ere herstelt. Simons neemt ons mee op een weg die eerst naar binnen voert, een weg van zelfinzicht, die noodzakelijk is om individuele pastoranten hoop te bieden binnen de op het oog zo uitzichtloze context van een EBI. Van Veen laat ons indringend nadenken over de rol van tekst en registratie die dikwijls tot gevolg heeft dat ingesloten mensen worden verward met hun dossier. Hij pleit voor meer directe contacten met gedetineerden van de kant van rechterlijke instanties, en een geestelijk verzorging die afziet van dossiervorming. Kloppenburg houdt een moedig pleidooi, ook verdachten en veroordeelden van zedendelicten menswaardig te blijven behandelen en ons te onthouden van finale oordelen over hun levensgeschiedenis. Thomassen ziet in de poëzie van Perquin een middel om de dagelijkse

werkelijkheid van een gevangenis anders te ervaren en te lezen. Walta tenslotte raadt ons én onze gevangenen aan, onze zwakheid onder ogen te zien en onze impulsen te beteugelen met het oog op onze lange termijnverlangens. Een middel daartoe is het betonen van een onvoorwaardelijke en ook asymmetrische vriendschap aan gedetineerden, zelfs als die soms niet beantwoord of beschaamd wordt.